

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF
ORIENTAL STUDIES
OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2026

ISSN (Online) 3134-7231

ISSN (Print) 3134-9013

Bakı – 2026

**Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)**

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ CAMPIERO

Professor; Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CAVADİ HƏSƏN

Professor; Kaliforniya Universiteti, ABŞ

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÇALISOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Professor; Ege Universiteti, Türk Dünyası

Araşdırmaları İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VUQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Professor; Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Professor; İslamabad Beynəlxalq İslam

Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OÇİLOV OZODCƏN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,

Özbəkistan

RƏSULOV ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RUFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİYEV ŞODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,

Tacikistan

TOBİA STEFAN

Professor; Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1, 2026. – 168 səh. Bakı, BDU, 2026.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏQİQ CƏFƏRZADƏ Gülnar

QACAR ŞAHZADƏLƏRİNİN BƏDİİ İRSİ – MƏHƏMMƏDƏLİ MİRZƏ DÖVLƏTŞAH

The Literary Legacy of Qajar Princes – Mohammad-`Ali Mirza Dowlatshah

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.305>

13

HÜSEYNBALAYEVA Təranə

“ƏHDİ-ƏTİQ” MƏTNLƏRİNDƏ QƏHRƏMANLIQ MÖVZUSU VƏ ONUN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA ARXETİPİK YERİ

The Theme of Heroism in the Texts of the Old Testament and Its Archetypal Role in World Literature

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.309>

23

HÜSEYNOV Rafael

THE POWER OF THE CLASSICAL PERSIAN POETIC HERITAGE TO ENDURE AND SERVE AS A MODEL

Klassik farsdilli poetik irsin yaşamaq və örnək olmaq gücü

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.312>

34

DİLÇİLİK

ƏLİBƏYLİ Şəfəq

FÜZULİNİN “SAQINAMƏ” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNİN LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Linguopoetic Features of The Translation of Fizulu “Saginama”

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.321>

73

QARADAĞLI VÜQAR

THE FUNCTIONAL DOMAINS OF *JARR* AND *NAŞB* IN ARABIC: A CONTRASTIVE ANALYSIS WITH THE AZERBAIJANI CASE SYSTEM

Ərəb dilində *jarr* və *naşb*-in funksional sahələri: Azərbaycan dilinin hal kateqoriyası ilə müqayisəli təhlil

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.328>

83

MƏMMƏDOVA Ziyafət

KLASSİK FARSDİLLİ POEZİYA NÜMUNƏLƏRİNDƏN SEÇİLMİŞ BİTKİ ADLARININ İZAHLI LÜĞƏTİ

An Explanatory Dictionary of Plant Names Based on Selected Examples of Classical Persian Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.335>

95

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

XƏNDAN Aydan

MEHMET KAPLAN. ŞEİR TƏHLİLLƏRİ 2 (CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ TÜRK ŞEİRİ)

Mehmet Kaplan. Poetry Analysis 2. (Turkish Poetry of the Republican Period)

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.333>

119

QASIMOVA Aidə

ÜMİD SAFİ. RADİKAL EŞQ: İSLAM MİSTİK ƏNƏNƏLƏR TƏLİMİ

Omid Safi. Radical Love: Teachings from Islamic Mystical Tradition

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.337>

124

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

GÜLTEKİN İlhamə

ƏHMƏD HƏZİNİNİN “CAMİÜL-MÜRŞİDİN” ƏSƏRİNİN BERLİN KİTABXANASINDA QORUNAN YEGANƏ ƏLYAZMA NÜSXƏSİ HAQQINDA

About The Only Manuscript Copy of Ahmed Hazini's Jâmiu'l-Murshidîn Preserved In The Berlin Library

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.345>

139

HÜSEYNOV Rafael

TƏSƏVVÜF POEZİYASININ MAHİYYƏTİNİN DƏRKİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜNÜN DÜZGÜN TƏSƏVVÜRÜ ÜÇÜN GƏRƏK OLAN TƏMƏL ŞƏRTLƏR

The fundamental conditions necessary for a scientific understanding of the essence of Sufi poetry and a proper understanding of the process of its formation

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.348>

146

APA7 qaynaq göstərmə təlimatı

164

Nəşrə dair tələblər

166

Publication requirements

167

**TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ
VƏ
ÇEVİRMƏLƏR**

UOT 297

821.411.21

DOI <https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.337>

ÜMİD SAFİ. RADİKAL EŞQ: İSLAM MİSTİK ƏNƏNƏLƏR TƏLİMİ

İngilis dilindən tərcümə edən: AİDA QASIMOVA*

Xülasə

Ümid Safi Amerika Birləşmiş Ştatlarının Duke Universitetində İslam araşdırmaları üzrə professor kimi fəaliyyət göstərir. Onun fəaliyyəti universitet tərəfindən on dəfə "İlin professoru" mükafatına namizəd göstərilməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Ümid Safi ümumilikdə İslam, ayrıca olaraq sufizm barədə Orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq bir sıra kitablar yazıb nəşr etdirmişdir. Onun İslam peyğəmbərinin tərcümə-yi halına həsr edilmiş "Məhəmməd barədə xatirələr" ("Memories of Muhammad") adlı kitabı oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, *Spirituality and Practice* mükafatına (2009) layiq görülmüşdür. Ən son kitabı "Radikal Eşq: İslam Mistik Ənənələr Təlimi" adlanır. Kitabda sufizm və ümumilikdə İslam mədəniyyətində ilahi eşqin əsas konsepsiyası araşdırılır, müasir auditoriya üçün dərin mistik anlayışlar təqdim olunur.

Ümid Safi tez-tez "New York Times", "Newsweek", "Washington Post", "Al-Jazeera", PBS, NPR, NBC, BBC, CNN və digər media platformalarında İslam üzrə ekspert kimi çıxış edir. Onun "Sufi Heart" adlı çıxışları "Be Here Now" şəbəkəsində yayımlanır. O, "Illuminated Courses" platforması vasitəsilə Cəlaləddin Rumi və Quranın mistik qatları kimi mövzularda onlayn dərslər verir, geniş ictimaiyyət üçün "Illuminated Tours" adlı mədəni yönümlü düşüncə səfərləri və məşğələlər təşkil edir. 2002-ci ildən bəri bu səfərlər Türkiyə, Mərakeş, Əndəlüs və b. istiqamətlərdə həyata keçirilmiş, iyirmidən çox ölkədən iki min nəfərdən artıq həvəskarın qatıldığı mədəni yolçuluğa çevrilmişdir.

Açar sözlər: Ümid Safi, "Radikal eşq", mistik ənənələr.

Müqəddimə: Radikal eşqin İslam yolu

Görkəmli sufi şairi Fəridəddin Əttar qəlbləri titrədən bir əhvalat nəql edir: Deyilənə görə, bir övliya yuxusunda Allahı görür. Bu rüyada bütün insanlar – keçmişdə yaşamışlar, indi var olanlar və gələcəkdə yaşayacaq bütün insanlar Allahın hüzurunda toplanır. Allah onlara bir sıra nemətlər təklif edir ki, özləri üçün seçim etsinlər. Allah əvvəl soruşur: "Kim bu fani dünyanın nemətlərinə yiyələnmək arzusundadır?" Oradakı on toplumdan doqquzu dünya nemətlərini seçir. Allah onlara deyir: "Sizə bu nemətləri bəxş edirəm". Dünya ləzzətinə aludə olanlar oranı tərk edir. Yerdə qalanlardan Allah soruşur: "Kim Cəhənnəm əzabından qurtulmaq istəyir?" Yenə də yerdə qalan toplumlardan doqquzu əllərini qaldırıb Cəhənnəm atəşindən qurtulmağı seçir. Allah-taala: "Sizə də istədiyiniz bəxş edildi", – deyir. Onlar da dəstədən ayrılıb gedirlər. Artıq çox az adam qalır. Allah-taala soruşur ki, aranızda Cənnətin ləzzətini dadmaq istəyən

* Filologiya elmləri doktoru, professor; Bakı Dövlət Universiteti Şərqişnaşlıq fakültəsi; gasimovaaida@gmail.com ORCID: 0000-0001-6358-2966.

varmı? Hər on nəfərdən doqquzu əlini qaldırır. Allah deyir: “Bu da sizə bəxş edildi”. Onlar da çıxıb gedirlər.

Nəhayət, çox az insan – əsl Allah aşiqləri qalır. Bu adamları nə dünya nemətləri cəlb edir, nə də Cəhənnəm əzabı qorxudur. Onlar Cənnətin ləzzətini dadmaq istəyindən də uzaq idilər. Bu zaman göy gurultusuna bənzər bir səslə Allahın dedikləri eşidilir: “Mən sizə Cəhənnəm atəşindən qurtulmağı təklif etdim, qəbul etmədiniz. Ən əlçatmaz Cənnət ləzzətlərini dadmağı təklif etdim, onu da istəmədiniz. Sizin bura gəlməkdə istəyiniz nədir?” İnsanlar başlarını aşağı salıb müticəsinə deyirlər: “Bizim Kimin həsrətində olduğumuzu Özün yaxşı bilirsən”.

Hər şeydən öncə Allaha olan eşqi ilə tanınan, bu eşqi dünya nemətlərindən, Cənnət istəyindən və Cəhənnəm qorxusundan üstün tutan mistiklər Allaha münacat adlanan həzin pıçılıqlarla dua edib radikal eşqlərini ifadə edirlər.

Sizə təqdim etdiyimiz bu toplu Allahı hər şeydən üstün tutan seçilmiş insanların gizli eşq pıçılıqlarını əhatə edir. O seçilmişlər ki, onlar Allahın yaradılışda təcəlli edən eşqini məşəl tutub Ona yönələn yolu məhz bu dünyada axtarıb tapmışlar. Bizlərə Allahın Camalını axirətdə seyr edəcəyimiz bildirilib, amma haqqında söhbət gedən mistiklər bu məsələdə olduqca səbirsizdirlər; onlar Allahın Camalını indi, bu dünyada seyr etmək istəyirlər.

Sizə təqdim edilən bu toplu müsəlman ariflərinin, şairlərinin, xəyalpərəstlərinin və Haqq aşiqlərinin tutduğu radikal eşq yolunda səslənmiş məhəbbət şeirlərini və düşüncələrini əks etdirir. Allahı seyr etmək istəyi ilə qovrulmuş aşiqlərin ruhi yüksəliş yolunda əsas vasitəsi məhz bu amansız eşqin – ilahi eşqin insanlığa olan sevgi ilə birləşməsi olub. Burada müsəlmanın xəyal aləmindən, təxəyyülündən süzülən işıq dolu bir qığılcım, cəsarətli eşq yolu tutub Tanrını seyr etməyin əks-sədası olan poetik bir səs vardır; elə bir eşq ki, o həm dəyişkən, həm də xilasedicidir; həm insana, həm də Allaha olan sevgini ifadə edir.

Məzhəb-i eşq (مذهب العشق) adlanan bu mistik yol çox vaxt “eşq yolu” kimi tərcümə edilir, amma burada həmin eşqin əsl mahiyyəti ilə müqayisədə ifadənin sanki dəyərdən düşməsi və yetərsizliyi nəzərə çarpır. Daha çox ilahi səciyyəli “eşq” sözü burada sanki asanlıqla nəzərə çarpan, adi bir hissiyyat, ironik dərəcədə dəyərsiz duyğu kimi təqdim olunur. Xeyr, müsəlman mistiklərinin ardınca qoşduqları eşq (farsca eşq, ərəbcə işq) daha alovlu, daha amansız, hətta alximiya/əl-kimya ilə bağlı bir anlamdır. İslam mistiklərinə görə, bu, daim qərar tapdığı qəlbə sığmayıb aşıb-daşan, ətrafa yayılan bir hissdır. Bu səbəbdən mən bu yolu “radikal eşq yolu” adlandırırım.

Eşq yolu – davamlı olaraq aşıb-daşan bir eşqin yoludur və böyük caz ustadı Con Koltreynin (John Coltrane) dediyi kimi, biz onu “ülvü eşq yolu” adlandıra bilərik. Çoxlu caz sənətkarları kimi, Koltreyndə İslama hədsiz heyranlıq göstərmişdir. Həqiqətən də, bir çoxları – mən də daxil olmaqla – onun şah əsəri olan “A Love Supreme” əsərini “Allah Supreme” (Uca Allaha olan) bir sufi zikri kimi duyub hiss edir. Eşq yolunun mistikləri özləri radikal eşq yolunu, məzhəb-i eşqi Tanrının Özünə aparan yol – məzhəb-i Xuda saymışlar. Eşq yolunun Mənsur Həllac (v. 922) və Eyn əl-Qüzat (v. 1131) kimi ustadları belə bir fikri açıq şəkildə ifadə ediblər.

Radikal eşq yolu həm Tanrıya aparan yoldur, həm də Tanrının Özünün insana yaxınlaşdığı yoldur. Məlumdur ki, İslam fiqh məktəbləri onların metodologiyalarını formalaşdıran böyük alimlərin adları ilə tanınır: şafii məzhəbi – İmam Şafii, hənəfi məzhəbi – İmam Əbu Hənifə, cəfəri məzhəbi – İmam Cəfər əs-Sadiq və b. Lakin radikal eşq yolu – məzhəb-i eşq – heç bir arifin və ya alimin adı ilə adlandırılmayıb. O, sadəcə

olaraq, “Allahın yolu” adlanır. Burada radikal eşq və Allah bir-biri ilə o qədər qaynayıb-qarışır ki, eşq ilahiliyin mahiyyəti kimi təqdim olunur. Bəzən ən qiymətli şeylər daha çox dəyərdən salınır. Biz eşqi – bu kosmik ilahi gücü – kiçildib onun tam potensialının kiçik bir hissəsinə döndərmişik.

Bu günlərdə eşqdən danışanda, demək olar ki, yalnız romantik sevgini nəzərdə tuturuq. Amma ariflər üçün eşq bir işıqdır. Eşq tərəddüd etmədən, parlaq şəkildə minlərlə çalar və rənglərlə zühur edir, lakin hamısı Vahid Allahın Varlığında birləşir. Dost sevgisi, qonşu sevgisi, övlad sevgisi, valideyn sevgisi, aşiq sevgisi, yad insanın sevgisi, Tanrı və peyğəmbər sevgisi, müqəddəslərin və günahkarların sevgisi, insanın özünü sevməsi, düşməni sevməsi, təbiəti sevməsi, görünən və görünməyən aləmləri sevməsi – bütün bunları saymaqla qurtarmaz. Haqqında danışdığımız sufilər üçün eşq bir atəş kimidir. Elə saflaşdırıcı bir atəş ki, o, təkəbbürü, acgözlüyü, qəzəb və eqoizmi yandırır külə çevirir və Allahdan başqa heç nəyə yer qoymur. Bu eşq yolçuları, sufilər üçün insanın özünü tanıması Allahı tanımaqdan keçir. Tanrını tanımaq üçün isə biz öz varlığımızın sirlərini öyrənməliyik. Və bu sirləri açan açar – məhz eşqdir.

Varlığın sirri Məhəmməd Peyğəmbərdən (s) söylənilən bir qüdsi hədisə istinadən ilahi eşq vasitəsilə izah edilir. Bu janr “hədis-i qüdsi”, “müqəddəs hədis” adlanır. Haqqında danışılan hədis mistik yolun mərkəzində dayanır və burada Allah Özünü Gizli Xəzinə kimi təqdim edir: “Mən Gizli Xəzinə idim və şəxsən tanınmağı sevdim. Buna görə də göyləri və yeri yaratdım ki, Məni tanıyasınız”. Burada eşq nə bir hissə, nə də sadəcə bir duyğu kimi təqdim olunur (Baxmayaraq ki, o, aşıb-daşan bir duyğu və hissdir). Əksinə, eşq Allahın bu varlıq aləmində təcəllisi kimi görünür.

Allah Kainatı məhz eşq naminə yaradıb, biz eşq vasitəsilə varlığımızı davam etdiririk və bu kosmik eşq axınına qovuşmaqla öz dərğahımıza – Allaha dönürük.

Bu hədisdə Allah batini bir səsle insanlara “Mən” sözü ilə xitab edir – uzaq və transsendent “O”, rəsmi “Biz” kimi xitab etmək əvəzinə daha səmimi, daha dərinədən şəxsi olan bir “Mən” işlədir: “Mən Gizli Xəzinə idim...” Yuxarıda işlətdiyimiz “şəxsən (gizli halımda) tanınmağı sevdim” ifadəsi ilahi istəkləri bildirir: Mən sevdim, Mən həsrətində oldum, Mən şəxsən tanınmaq istədim. Burada *sevdim* (əhbəbtu/حبيب) kəlməsini bəzi mistiklər “köpük” (جباب) sözü ilə əlaqələndirirlər. Sanki bu eşq arzusu Allahın qəlbində köpüklənərək qaynamış, Allah belə artıq onu saxlaya bilməyəcək dərəcəyə çatmışdır. Bu eşq Allahın daxilində yüksələrək, nəhayət, yaradılış şəklində partlayır – bu eşq Böyük Partlayış və “Mən tanınmaq istədim” arzusu kimi zühur edir.

Ərəb dilində “tanınmaq”, “bilmək” anlamının ifadəsi üçün bir çox sözlər mövcuddur, lakin bu hədisdə işlədilən “urifə/عرف” – batini şəkildə bilmək, dərinədən tanımaq mənasını verir. Allah-taala sadəcə intellektual şəkildə, soyuq və əlçatmaz aqlın gücü ilə tanınmaq istəmir, O, sanki dadılmaq kimi hiss olunmaq və insanın sümüyünə qədər işləmək istəyir. Allah insanlığa pıçıldaıyır: “Mən hiss olunmaq, dadılmaq istəyirəm”. Burada bəhs edilən tanınmaq (irfan) daha intim, daha birbaşa, daha ilkin bir mahiyyət daşıyır. Bu, qəlbimizin dərinliklərinə qarışan, insanlığımızı birləşdirən və ucaldan, bizi insan edən bir bilgidir.

İslamın ilk əsrlərində mistiklər eşqi iki kateqoriyaya böldülər: *Eşq-e həqiqi* – yalnız Allaha məxsus olan həqiqi eşq və insanların bir-birinə bəslədiyi *Eşq-e məcazi* – metaforik eşq. Onlara görə, biz insanlar arasında olan eşq Allaha olan eşqlə müqayisədə yalnız bir metafora idi. Sanki biz əvvəlcə insana olan eşqin əlifbasını öyrənməli, sonra isə ilahi eşqin möhtəşəm nəğməsinə bəstələməli idik. Lakin püskürüb coşan radikal eşq mistiklərinin meydana çıxması ilə bu anlayış dəyişdi.

İşıqlı ruhlar üçün yalnız Bir Eşq mövcuddur. Bu eşqin adı oxuculara təqdim edilən bu toplunun başlığında əks olunmuşdur: radikal eşq.

Bu radikal eşq Mövlana Cəlaləddin Ruminin bir gözəl şeirində aydın şəkildə təsvir edilib. Şeirdə Rumi insanın bütün varlığını bürüyən, aşib-daşan bir eşqin Allahla insanı, insanla insanı, bu dünya ilə axirəti, intəhasız məkanları, indini və əbədiyyəti birləşdirməsini tərənnüm edir:

Bax: eşq aşiq ilə qarışıb.

Gör: ruh bədən ilə qarışıb.

Həyatı nə vaxta qədər "bu" və "o" biləcəksən?

"Yaxşı" və "pis" deyib ayıracaqsan?

Bax gör, bu və o, bir-birinə necə qarışıb...

Eşq hər şeyi qaynayıb-qarışdırır.

"Sufi" adlandırılan bu mistiklər özlərini hər şeyi bürüyən Radikal Eşqə, Qurandan süzülən mərhəmət və şəfqətə yetişmiş görürdülər. Həqiqətən də, Quranın ("Tövbə" surəsi istisna olmaqla) hər surəsi bu nurlu mərhəmətin, bir ananın övladına olan şəfqətin ifadəsi olan "Bismillahi r-Rəhmani r-Rəhim"lə başlamırmı? Onların radikal eşq yolu, şübhəsiz ki, bəşəriyyət üçün universal əks-sədası olan bir yoldur, lakin eyni zamanda, bu, Məhəmməd Peyğəmbərin merac səfərinin təkrar olunmaz ilahi qoxusunu da daşıyır.

Bütün müsəlmanlar Məhəmmədin yolunu tutmağa can atır. Lakin radikal sufilər bu yolda daha artığına nail olmaq istəyirdilər. Məhəmməd Allahı üz bəüz görmək üçün göylərə yüksəlmiş kimi, onlar da Allahı seyr etmək üçün ruhun meracına – yüksəlməyə çalışırdılar. Bütün bəşəriyyət axirətdə Allahla qarşılaşacaq. Lakin bu sufilər Allahın Camalını bu dünyada və indi görmək istəyirlər. Radikal eşq yolunun ən aydın ifadəsini qısa meditatif nəsr əsəri olan "Savanih"də tapmaq olar. Bu əsər sanki Platon dialoqları ilə Şekspir sonetlərinin fars bağında dünyaya gəlmiş məhəbbət övladı kimidir. Əsərin müəllifi isə məşhur Əbu Hamid Məhəmməd əl-Ğəzalinin kiçik və daha cəsarətli qardaşı Əhməd əl-Ğəzalidir. Böyük qardaş tez-tez Avqustin və Akvinalı Foma ilə bir səviyyədə dəyərləndirilsə də, İslamın radikal eşq yolunun zirvəsində dayanan, ehtiraslı və ekstaz halında olan aşiq-mütəsəvvif məhz kiçik qardaş Əhməddir.

Böyük əl-Ğəzali, öz əsərlərində dəqiq ifadə etdiyi kimi, ruhi böhran keçirib bir neçə il dua və meditasiya üçün Qüdsə çəkildiyi zaman kiçik Əhməd o dövrün bəlkə də ən nüfuzlu ali təhsil müəssisəsi olan məşhur Nizamiyyə mədrəsəsinin ən mötəbər professorluq kürsüsündə onu əvəz etdi. Əhməd görkəmli vaiz, sufi və yazıçı idi, həm hökmdarın, həm də xəlifənin himayəsində idi. Bizim dövrümüzdə İslama qarşı sərt polemikalar və müdafiə xarakterli apologetika fonunda bunu təsəvvür etmək çətin görünərsə də, İslam sivilizasiyasının siyasi gücünün zirvəsində olduğu bir dövrdə Bağdadda minbər və universitetlərdə bu ehtiraslı və duyğusal mistikin poeziyası səsləndirilirdi. Əhməd əl-Ğəzali "Savanih" adlı qısa bir kitab qələmə aldı ki, bu əsər radikal eşq yolunun bir şedevri sayılır.

Əhməd bu kitabını Allaha və peyğəmbərə həmd-səna ilə başlayır, sonra birbaşa radikal eşq – eşq-i ilahi sirlərinin müzakirəsinə keçir. O, eşqin həqiqətinin sözlə ifadə edilə bilmədiyini bildirir. Lakin o, çəkinmədən, öz qayəsini gözəl və erotik bir metafora ilə təsvir edir. Onun fikrincə, eşqdən yazmaq "söz əhli"nin radikal eşqinin "bakirə fikirlər"lə birləşə biləcəyi özəl bir zifaf otağı yaratmağa bənzəyir. Əl-Ğəzaliyə görə, bu ali

və coşqun eşqin batini həqiqəti o vaxta qədər açılmamış qalır ki, belə bir izdivac baş versin. Lakin bu izdivacın baş verməsi üçün əl-Ğəzali oxucu qarşısında şərt qoyur. O, ali eşqin sirlərini yalnız bir halda açacağını bildirir: biz eşqi dünyəvi eşq və ilahi eşq kimi ikiyə bölməməliyik, çünki əl-Ğəzali və ali eşq yolunun sufiləri üçün Bir Eşq vardır.

Bu kiçik kitabda əl-Ğəzali dünyəvi eşqlə ilahi eşq arasındakı əlaqə məsələsində daha dəqiq fikirlər söyləyir. O, "Savanih" əsərinin ilk fəslini açdığı Qurani-Kərimin sevimli ayəsinə bir daha qayıdır: Allah onları sevir; onlar da Allahu sevirlər (əl-Maidə, 5:54).

Ərəb dilində buradakı "sevmək" mənasını verən *hubb* sözü belə yazılır: حُب. Yəni "toxum" sözü ilə eyni şəkildə yazılır. Ərəb və fars əlifbasında B hərfinin (ب) altında bir nöqtə var. Əhməd əl-Ğəzali bu Quran-i Kərim ayəsinə əsaslanaraq bildirir ki, "Allah onları sevir" ifadəsindəki B hərfinin altındakı bu nöqtə "onlar" sözündəki insanlara köçürülmüşdür. Bu nöqtə insanın münbit qəlbinə əkilmiş eşq toxumudur ki, o da insanlıqda eşq çiçəyinə çevrilir. O, belə nəticəyə gəlir: bu eşq ilahi eşqlə eyni rəngdədir – həmrəngdir, eyni mahiyyətdədir. Toxum meyvənin təbiətini daşdığı kimi, meyvə də toxumun təbiətini daşır. Əl-Ğəzali eşq və ruh anlayışına baxışımızı dəyişdirən bir metafora təqdim edir: o, Ruhun yoxluq aləmindən varlıq aləminə doğru keçməsindən bəhs edir.

Ruh varlıq aləminin eşiyinə çatanda Eşq artıq orada onu gözləyirdi. Başqa sözlə, eşq əvvəldən mövcud olmuş, əbədi olmuşdur. Bir çox sufilərin fikirlərini cəmləyən bu təlimə uyğun olaraq, əl-Ğəzali eşqi sadəcə bir ilahi keyfiyyət kimi deyil, ilahi keyfiyyətlərin zirvəsi, hətta bəlkə də Allahın Varlığı ilə eyni mahiyyətdə olan bir keyfiyyət kimi görür. İnsanla İlahi Varlıq arasındakı bu eşq sadəcə bir hissiyyat deyil; o, bir fəaliyyət, bir varolma, bir çevrilmədir. O həm bir xərəyi bişirən, həm də yandıran bir oddur. Necə ki, Mövlana Rumi demişdir: "Bütün ömrüm üç kəlmədən ibarətdir: Mən xam idim, yandım, indi isə alovun özüyəm".

Bunu başqa cür ifadə etsək, eşqi əl-kimya kimi görmək olar. Müasir "kimya" sözü ərəb "kimya" (الكيمياء) sözündən alınıb. Əl-kimya isə sadəcə bir psevdoelm deyil, əksinə, Kainatın vahid substansiyaya malik olduğunu dərk etməkdir. Əl-kimyaçılar bilirdilər ki, hər birimizin içində qurğuşun kimi bir şey var. İçimizdəki o şey dəyərsiz və bayağı olsa da, nurlanıb qızıla dönə bilər. Əl-kimya əslində nurlanma və çevrilmə sənəti idi.

Mövlana dediyi kimi, məhz radikal eşq yolunda acı şirin olur, tikan gülə çevrilir, ağrı-acılar şəfa tapır, ölü canlara həyat verilir. Ən əsası isə, radikal eşq insanlar vasitəsilə ötürülür. O, göylərdə deyil, məhz burada, yer üzündə – bu qarmaqarışq dünyamızda yaşamaq, təcəssüm olunmalı, paylaşılmalı və cilalanmalıdır. Allaha aparan yol ən mürəkkəb varlıqdan – insandan keçir. Allaha yol tapmaq asandır, çətin olan biz insanlarıq.

Ruminin öz tərcümə-yi halı bunu gözəl şəkildə göstərir. Onun bir müridi var idi – Seryanus adlı bir xristian. O, İslamı qəbul edib Ələddin (Alə əd-din) adını almışdı.

Seryanus Ruminin eşq atəşinə cəlb olunmuş və İslama tapınaraq Ruminin dilini – fars dilini öyrənməyə çalışırdı. Lakin o da ikinci, üçüncü əcnəbi dili öyrənən hər birimiz kimi, ən dərin həsrətini və ən uca duyğularını ifadə edərkən bəzən sözləri səhv salırdı.

Həm bir insanı, həm də Allahu "Lord" (rəbb, ağa) adlandıran Viktorian ingilis dilinə alışmış yazıq Seryanus bilmirdi ki, fars dilində bir kəndin ağasının öz titulu, Yerin-Göyün sahibinin isə öz titulu var. Bu fərqi bilməyən Seryanus Rumiyyə "Rəbb" deyib dururdu. Və bu səbəbdən də bir gün şəhərin fanatik dindarları onu şəriət məhkəməsinə – inkivizisiyaya çəkdi. Axı o nə haqla adi bir insanı – Rumini uca bir titulla "Rəbb" deyər

çağırır?! Seryanus çaşqın bir halda dedi: “Çox üzr istəyirəm, amma mən həmişə belə edirəm, mən heç də onun Rəbb – Allah olmasını nəzərdə tutmuram”. Hakim sanki bir anlıq razılaşdı, bir az sükut etdi və dedi: “Bəs onu bu cür adlandıranda nəyi nəzərdə tuturdun?” Seryanus inamla cavab verdi: khodaa-saaz, “Allahın yaradıcısını!”

Hakim Seryanusun, həqiqətən də, şikayətçilərin dediyi kimi, heretic (kafir) olmasına inanmaq həddinə çatdı və yenicə öz dinindən dönüb müsəlman olmuş bu insana ölüm hökmü oxumağa hazır idi. Seryanus sözünə davam edib dedi: “Çox üzr istəyirəm, amma mən həmişə belə edirəm. Mən onu Allahı yaradan adlandırırım, çünki o, mənim üçün Allahı yaradıb real edir. Rumini tanımazdan öncə Allah mənim üçün başqalarını kor-koranə yamsılayaraq çağırdığım bir ad idi. İndi isə bilirəm ki, Allah gerçəkdir”.

İslamın tarixi, digər bütün dinlərin tarixləri kimi, Allahı gerçək edən, eşqi gerçək edən və eşqi işıqlandıran bu cür insanlarla doludur. Hər şeydən uca bir eşqi, radikal eşqi, tək eşqi əsas bilən bu təlimlər toplusu – təqdim edilən bu kitab dörd hissədən ibarətdir.

Birinci hissə, “Eşq Allahı” radikal sevginin mənbəyini yalnız Allahda görməklə kifayətlənməyib, onu Allahın Özü bilir.

İkinci hissə “Radikal Eşq Yolu” adlanır. Bu, alovlu, üstün və radikal eşqə çatmaq yolundakı meditasiyalardan bəhs edir.

Üçüncü hissə, “Aşiq və Məşuq” sanki bir davamlı sevgi rəqsini – onun varlığını və dəyişkənliyini nəzərdən keçirir.

Dördüncü hissə, “Sevimli Cəmiyyət” eşqi yalnız Allaha qovuşduran bir yol kimi deyil, həm də bu dünyamızda və indi xoş, gözəl bir cəmiyyət yaratmaq yolu kimi araşdırır. Allahı bu cür insan toplumunun içərisinə gətirmək eşq yolunun yolçularına onların Quranı necə oxumalarında və anlamalarında əks olunub.

Burada bir nümunə kifayətdir. Quranın ərəb yazısı vergül və nöqtələrdən istifadə etməzdi. Quranın bir çox ayələrində adət edilən bir sözün deyil, başqa bir sözün, ifadənin ardınca fasilə etmək ayənin mənasını köklü şəkildə dəyişdirə bilər. Aşkar nümunələrdən biri ölüm xəbərini eşidən zaman tez-tez istifadə edilən ayədir. Bu ayə “rahatlıq tapmış ruhlar”dan bəhs edir, o ruhlar ki, onlar Allahdan, Allah da onlardan razıdır. Ayəni oxumağın ən aydın yolu belədir: “Ey mənim bəndələrim! İçəri daxil olun, budur, siz artıq Mənim Cənnətimə daxil olmusunuz”. Amma bir çox mistiklər, o cümlədən, Rumi eyni ayəni fərqli şəkildə oxuyurlar. Bu ayəni, demək olar ki, vergülsüz oxuduqda, onlar köklü şəkildə fərqli və daha güclü bir qiraət əldə edirlər: “Mənim bəndələrimin qəlbinə daxil olun, onda Siz Mənim Cənnətimə daxil olmuş olacaqsınız”.

Bu ayədə Allahın ən böyük mükafatı olan Cənnət bağçası Allahın sevdiyi bəndələrinin birinin qəlbinə yol tapdığımızda bəxş edilir; bu insanlar Allahdan razıdır və Allah da onlardan razıdır. Ayənin bu cür mistik qiraətində bağça fiziki bir məkan deyil, o, bu dünyada və indi kəşf etdiyimiz ruhi bir durumdur. “Ey rahatlıq bulmuş nəfs (insan), Rəbbinə tapın, O səndən, sən də Ondan razısan. Mənim bəndələrimə qoşulub Cənnətimə daxil ol!” (Quran, 89:27-30).

Bu da eşq yolunun bir hissəsidir, məhz indi və burada Allahın ən böyük nemətinə, ən uca cənnətinə Onu bütün varlığı ilə sevənlərin qəlbində nail olmaq olar. Eşq yalnız bir hissiyyət, bir duyğu deyil, o, Allahın Yer üzündəki təcəllisidir. Bu, bizim yalnız fərdi şəkildə Allaha yaxınlaşmağımıza deyil, həm də munis bir toplum olaraq bir-birimizlə harmonik münasibətlər qurmağımıza kömək edir. Munis bir cəmiyyətdə yaşamaq

məhdud resursları hər kəsin ləyaqətini qorumaq və ehtiyacını ödəmək şərtilə bölüşməyə imkan yaradır. Bu harmoniya “haqq-ədalət” adlanır.

Bir çox mədəniyyətlərdə eşq və sosial ədalət anlayışları birləşir. İslamda ruhi aləm, aşağıdakı ayədə “eşq” kimi təqdim edilən ehsan (yaxşılıq, xeyirxahlıq) əslində xeyirli və gözəl olanı reallaşdırmaq mənasını daşıyır. Ehsan, sevgi, harmoniya və gözəllik eşqi məhz indi, bu dünyamızda gerçəkləşdirmək öhdəliyini boynumuza qoyur. Ruhən ayıq olmaq üçün biz yaxşılıq və gözəlliyi gerçəkləşdirməliyik. Peyğəmbərdən söylənilən məşhur bir hədisdə ehsan, yaxşılıq Allaha doğru olan yolda “ürəkdən Allaha təslim olmaq” (İslam) və “iman” gətirmək anlayışlarından daha yüksəkdə dayanır.

Aşağıdakı Quran ayəsində ilahi əmr bu eşq, mərhəmət və gözəllik (ehsan) anlayışlarını sosial ədalətlə birləşdirir. Bu vəhdət Amerikanın insan haqları əhəmiyyətini xatırladır: Eşq ictimai müstəvidə özünə yer edəndə biz onu “ədalət” adlandırırıq. Allahın əmri məhz belədir: eşq və ədalət (Quran, 16:90). Bu Quran ayəsində Allah insanlara həm (burada "eşq" kimi verilən) ehsanı, həm də ədalətli olmağı buyurur. Eşq və ədalət bir-birinə sıx bağlı olaraq görülür. Bu radikal eşq mənəviyyata, batinə yönəlir və nəvaziş olaraq görünür, zahirdə isə haqq-ədalət olaraq parlayır. Radikal eşq yolunun yolçusu olmaq batini, gizli münasibətlərimizdə nəvaziş, yaşadığımız cəmiyyətdə isə həm yerli, həm də qlobal miqyasda sosial ədalət yolunda möhkəm bir məsuliyyət tələb edir.

Tərcümə

Sufi materiallarının tərcümələri iki əsas istiqamətdə çətinliyə meyillidir. Birincisi R. A. Nikolson və A. J. Arberri kimi Viktorian, yəni XIX əsr alim-tərcüməçilərin "mümkün qədər sözbəsöz və oxunaqlılıq naminə minimal güzəştlər edilən" tərcüməsidir. Digər tərəfdən isə, müasir dövrün bəzi tərcüməçilərinin “versiyaları” vardır ki, onlar əsərləri orijinal fars və ərəb mətnlərindən deyil, məhz Viktorian tərcümələrindən çıxış edərək hazırlayırlar. Yeni tərcümələrdə çox vaxt İslam kontekstini minimuma endirmək və sufi şeirlərini ümumi, qlobal bir mənəvi modelə uyğunlaşdırmaq cəhdi edilir.

Cəlaləddin Rumiyə və Hafizə aid edilən internetdəki tərcümələrin böyük əksəriyyətində orijinal mətnlərdən istifadə edilmir və bu tərcümələrin bir çoxunun mistik şairlərin həqiqi sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bu, Hafizə aid edilən materiallarda özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, bu toplunu hazırlayarkən mən şeirlərin orijinal mənbələr əsasında ingiliscə yeni tərcüməsini təqdim etməyə çalışmışam. Elə bir tərcümə ki, təsirli və xoşagələn olmaqla yanaşı, həm də dəqiq və bədii cəhətdən gözəl olsun. Tərcümə yeni çevrildiyi dildə şeir kimi səslənməli, bununla yanaşı, orijinalın ruhunu və ehtirasını əks etdirməli, metaforik rəmzi dili və istinadları qoruyub saxlamalıdır. Bəzi hallarda bütöv bir qəzəlin ingilis dilində gözəl səslənməyəcəyini düşündüyüm üçün şeirlərin yalnız müəyyən hissələrini seçib tərcümə etməyi üstün tutmuşam. Kitabın sonunda yer alan mənbə siyahısı isə fars və ərəb dillərinə bələd olan oxuculara şeirlərin orijinal nümunələri ilə tanış olmaq imkanını verəcəkdir.

İslam mistikləri özlərini açıq şəkildə Allahın kəlamına (Qurana) və peyğəmbərin varlığına bağlı hesab edirdilər. Əgər mənə ingiliscə yeni bir söz yaratmaq izni verilsəydi, birbaşa və dolayısı ilə Qurana köklənmiş bu şeir və hekayətləri “Quranful” adlandırardım. Bu kitabda digər sufilərdən daha çox yer alan, Qərbdə Rumi kimi tanınan Mövlana Cəlaləddin Bəlxî – radikal eşqin bu nurani müdriki öz “Məsnəvi”sində dönə-

dönə Quranın gözəlliyini nümayiş etdirir, bu gözəlliyin niqabını açır. “Məsnəvi”dəki bu nümayiş həm hissi, həm də əqli səviyyədə baş verir.

Burada “niqabın açılması” bir metafora olaraq işlənir və vəhdət gecəsində gəlinin üzündən niqabın qaldırılmasını bildirir, yəni Müqəddəs Kitabın zahiri mənasının örtüyünü qaldıraraq batini, gizli mənalara üzə çıxarmaq anlamına gəlir. Bu mənalara həzz, heyranət və gözəlliklərlə doludur. Müqəddəs mətnin oxunması bir insanın öz qəlbini oxuyub dinləməsi kimidir və bu qiraət özü həzz və sirlərin kəşfindən doğan bir həzz yolçuluğuna çevrilir. Bu cür mistik bələdçilik olmazsa, müqəddəs mətnin gözəl gəlininin üzü örtülü qalar, onun gözəlliyi görünməz, naməlum və dadılmamış olaraq qalar.

Mistiklər həm də Məhəmməd Peyğəmbərlə (s) birbaşa əlaqədə sayılırlar. Bütün müsəlmanlar peyğəmbərin bioqrafik örnəyinin – Sünnənin izi ilə getdiklərini iddia edirlər. Onlar Məhəmməd Nuru ilə əlaqədə olduqlarını bildirirlər. Hələ sağlığında Rumi “Məhəmməd Ruhunun övladı” kimi tanınırdı. Həm sünni, həm də şiə sufilər birlikdə məzhəbciliyin həddlərini aşaraq insanları birləşdirməyə çalışmışlar. Bütün müsəlmanlar, o cümlədən, mistik ruhlu olanlar peyğəmbərin əməllərini təqlid edirlər. Lakin mistiklər bununla kifayətlənməyib, peyğəmbərin Allahı üz bəzəyib görmə təcrübəsini yaşamaq istəyirlər. Axirətdə hamımız Allahla qarşılaşacağıq; mistiklər isə sadəcə bu görüşə daha səbirsizliklə can atırlar.

Məhəmmədin meracının məqsədi Allahın Camalını görmək idi. Radikal eşq mistikləri – Məhəmməd Nurunun varisləri də Allahla bu dünyada və indi qarşılaşmaq istəyirlər. Bəzi Quran ayələri Məhəmmədi kosmik əhəmiyyətli bir varlıq kimi təqdim edir. Bir ayədə deyilir ki, Məhəmməd yalnız bu kainata deyil, bütün Kosmosa, yalnız bu fani dünyaya deyil, həm də axirətə bir mərhəmət olaraq göndərilib: “Səni, ey Məhəmməd, aləmlərə mərhəmət olaraq göndərdik” (Quran, 21:107). Məhəmmədin bu kosmik mahiyyətini təsdiqləyən hədislər bütün müsəlmanların (sünni və şiələrin) qəbul etdiyi mötəbər hədis toplularında əks olunub və qüdsi hədislər – yəni peyğəmbərlə Allah arasındakı xüsusi ünsiyyəti əks etdirən müqəddəs hədislər kimi tanınıb. Bu hədislər radikal eşq yolunun batini sirlərini açır. Belə qüdsi hədislərdən birində (məşhur “Əgər Sən olmasaydın” hədisi) Allah-taala Məhəmmədə (s) ilahi yaradılışın məhz ona olan eşqdən qaynaqlandığını bildirir. Məhəmməd (s) burada yaradılışın sirri və səbəbi kimi göstərilir:

“Əgər Sən olmasaydın, ey Məhəmməd, Mən göyləri yaratmazdım”.

Başqa bir hədisdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Allah “gizli bir xəzinə” kimi tanınmaq həsrətini, istəyini bildirir.

Hər bir ədəbi əsnə axar bir çay kimidir. Heç bir ədəbiyyat dəyişilməz deyil. İnsanların həsrətində olduqları Haqq davamlı və daimi tərzdə təzahür edir. Əsrlər boyu Allaha qovuşmağı arzulayan minlərlə qadın və kişinin ilahi eşq yangısı Məhəmmədin tutduğu yolun rəyihəsini daşıyıb.

Bizim bu topluda, həmçinin, Allahın yaxın dostları sayılan övliyələrin deyimləri də yer alır. Aşağıda bu topluda xüsusi önəm daşıyan bəzi məşhur övliyələr təqdim olunur.

Mistiklər/övliyələr

Cəlaləddin Rumi

Mövlana Cəlaləddin Bəlxî (v. 1273) Qərbdə Rumi kimi tanınır. O, Fars, Uzaq və Orta Asiya və Anadoluya dərin məsnəvi təsir göstərmiş görkəmli şair və övliyədir. Mövlana bugünkü Əfqanıstan və Orta Asiyanın qovuşduğu bir bölgədə dünyaya gəlib,

bütün İran torpaqlarını dolaşmış və ömrünün qalan hissəsini Konya şəhərində yaşayıb. Onun şah əsəri olan “*Məsnəvi*” müsəlmanların təxəyyülündə elə dərin iz buraxmışdır ki, onu bəzən “farsca Quran” adlandırmışlar.

Onun ruhani mürşidi Şəms Təbriziyə həsr etdiyi eşq dolu qəzəllər toplusu “*Divan-i Kəbir*” və ya “*Divan-i Şəms Təbrizi*” adlanır. Bu əsər əsrlər boyu sufi müğənnilərinin səma məclislərində oxuduğu sevimli nəğmələr toplusu olmuşdur. Mövlananın irsini davam etdirən sufi icması – *Mövləvilər* və ya *Hərələnən Dərvişlər* Qərbdə meditatif rəqsləri ilə məşhurdur. Səma mərasimlərində rəqs edən dərvişin bir ayağı yerə möhkəm bağlı qaldığı halda, digəri daim hərəkətdədir. Bu, Yeri və Kosmosu birləşdirən rəmzi bir rəqs olub, tamaşaçılara hərəkət və sakitlik arasındakı tarazlığın zəruriliyini xatırladır.

Əs-Süləmi

Əbu Əbd ər-Rəhman Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əs-Süləmi (v. 1021) sufi ədəbini – şəfqətli, fədakar davranış anlayışını təriqətin yalnız bir hissəsi kimi deyil, mahiyyəti kimi qəbul edən mühüm şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun “*Tabaqat əs-sufiyyə*” (“Sufi təbəqələri”) əsəri erkən müsəlman mistiklərinin həyatından bəhs edən ən mühüm toplulardan biridir. Əs-Süləminin “*Kitab əl-fütüvvə*” adlı başqa bir əsəri də var (Əsər ingilis dilinə “*The Way of Sufi Chivalry*” kimi tərcümə olunmuşdur). Bu əsərdə sufi icmasının davranış qaydaları əks olunub. Burada *fütüvvə* (cəsurluq, əxlaqi rəşadət) zireh geymək və ya cəngavər olmaq deyil, əksinə, mərhəmət, səxavət, fədakarlıq və şəfqət kimi ali ideallarla əlaqələndirilir.

Əs-Süləminin digər əhəmiyyətli əsəri olan “*Zikr əl-mütəəbbidat əs-sufiyyə*” (“Qadın sufilər”) Rkia E. Cornell tərəfindən “*Early Sufi Women*” adı ilə ingilis dilinə çevrilmişdir. Bu əsər, əvvəlki fərziyyələrin əksinə olaraq, iddia edir ki, sufi icmalarında qadınların iştirakı yalnız məşhur qadın övliya Rabiənin qısa hekayələri ilə məhdudlaşmayıb.

Əbu l-Həsən Xaraqani

Əbu l-Həsən Xaraqani (v. 1033) radikal məhəbbət yolunun ən şəfqətli aşiqi olan bir sufidir. Xaraqani yazıb ki: Ehtiraslı bir eşqə düşərək insanın radikal eşqi aşır-daşar, onu Allaha qovuşdurur. Bu topluda Xaraqaninin “Allahla razılışma” rəvayəti əks olunub. Burada onun Allahla olan mehriban, səmimi, dostcasına münasibəti öz əksini tapıb. Xaraqani özü eşq yolu ilə “Allahla qovuşub rahatlıq tapmağın” mücəssəməsidir.

Əbu Səid Əbu l-Xeyr

Əbu Səid Əbu l-Xeyr (v. 1037) də Xorasandan olan başqa bir məşhur sufidir. O, ömrünün çox hissəsini Nişapur bölgəsində keçirmiş və burada sufi məclislərinin, xanəqahların yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Sufi icmalarına qoşulanların yığıldığı yerlərin “ev” anlamına gələn “xanəqah” adlanması təsadüfi deyildi. Xanəqah icmanı təmsil edənləri bir ev əhli kimi hiss etdirirdi. Əbu Səid məşhur bir kəlamında deyir ki, həqiqi bir sufi havada uçan və ya su üzərində gəzən biri deyil, sadəcə olaraq, hər nəfəsində, işində və ailə içində belə Allahla təmasda olan kəsidir.

Əhməd əl-Ğəzali

Əhməd əl-Ğəzali (v. 1126) ömrünün çox hissəsini Xorasan, Bağdad və Qəzvində keçirib. Bu ərəzilər indiki İran və İraqa aiddir. Əhməd əl-Ğəzalinin qardaşı İmam Əbu Həmid Məhəmməd əl-Ğəzali (v. 1111) daha məşhur idi. Kiçik qardaş Əhməd əl-Ğəzali

isə İslam mistisizminin, xüsusilə də radikal eşq anlayışının nəzəri konsepsiyasının yaranmasında mühüm rol oynayıb.

O, ən çox "Savanih" adlı əsəri ilə tanınır ki, bu, radikal eşqə dair fars dilində ilk əsərdir. Bu əsərdə Əhməd əl-Ğəzali cəsarətlə yalnız bir Eşqin mövcudluğu iddiasını irəli sürür. Əvvəlki sufilər ilahi eşqlə dünyəvi eşq arasında fərq qoyurdular, amma Əhməd əl-Ğəzali iddia edirdi ki, həm insanlar arasındakı eşqin, həm də Tanrı eşqinin mahiyyəti birdir. O, ilahi eşqin yaradılışdan əvvəl mövcud olduğunu, yaradılışın əsasında dayanıldığını və nəticədə bizi ruhən ilkin mənbəyimizə qaytaracağını bildirirdi. Bu vahid, hər şeyi əhatə edən sevgi anlayışı sufi düşüncəsində dərin bir dəyişiklik yaratdı və eşqin həm dünyəvi, həm də mənəvi aləmləri aşan vəhdətini təmin etdi.

Eyn əl-Qüzat əl-Həmədani

Eyn əl-Qüzat əl-Həmədani (v. 1131) Əhməd əl-Ğəzalinin tələbəsi və davamçısı idi. Parlaq intellekti ilə tanınan Eyn əl-Qüzat radikal eşqin bir sıra şübhəli məsələlərinə ilk dəfə aydınlıq gətirdi. Əgər Əhməd əl-Ğəzali fikirlərini dərin mənalı qısa şeirlərlə ifadə edirdisə, Eyn əl-Qüzat Eşqin Quran ayələri, peyğəmbərin təlimləri, əvvəlki sufi poeziyası ilə əlaqəsini vurğulayır, hər bir müddəaya öz dərin təhlilini verirdi.

Eyn əl-Qüzat Qərbi İranda yaşamasına baxmayaraq, onun radikal eşqlə bağlı yazıları Rumi və onun müridləri tərəfindən Türkiyədə, daha sonra Hindistanda və başqa yerlərdə geniş yayıldı. Xüsusilə onun şah əsəri olan "*Təmhidat*" radikal eşq yolunun dəyərli incilərindən biridir.

Sonrakı sufilər tərəfindən "Radikal eşqin sultanı" adlandırılan Eyn əl-Qüzat haqsız hökmdarları açıq şəkildə tənqid etdiyi üçün 33 yaşında qətlə yetirilmişdir. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, o, İslamda mistik eşq təliminin orijinal nəhənglərindən biri sayılır.

Muslih əd-Din Sədi

Muslih əd-Din Sədi (v. 1291 və ya 1292) əslən İranın Şiraz şəhərindən idi. Onun "Gülüstan" əsəri Şərqi İslam dünyasında son minillikdə bir çoxları üçün saf bir ruhi təlimin mücəssəməsi olub. Əsərdəki lətifəvari rəvayətlər və hikmətamiz sözlər farsdilli müsəlmanların ruhunu oxşayıb, incə nəsrilə gözəl poeziyanın növbələşməsinin tipik modelinə çevrilmişdir. Sədi əsərləri adətən "humanizm" və ya "əxlaqi-didaktik" nümunələr sayılır, amma o həm də sufilər və ilahi eşq barədə dəyərli fikirlər söyləyib.

Müdrək bir insan kimi Sədi sufilər arasında həm müqəddəs insanların, həm də şarlatanların olduğunu bildirirdi.

Görəsən, nədən bir anlam və ya əşya nə qədər dəyərli olsa, saxtakarlıqlar və yamsılamalar o qədər çox olur? Bunun səbəbi o qədər sadədir ki... Axı qızıl pul saxtalaşdırılır, qəpik-quruşu kimdir saxtalaşdırır?

Biz Sədinin həm də ən geniş anlamda humanizmi mərhəmət və şəfqətlə əlaqələndirdiyini görürük. Onun məşhur kəlamı hər bir fars sufisinə məlumdur: "İnsanlar bütöv bir bədənin üzvləri kimidir. Onlar eyni substansiyadan yaranıb". Amma çox az adam bilir ki, bu kəlamda Sədi Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədisində ifadə etdiyi humanist hikməti ifadə etmişdir. Sədi, həmçinin, ilahi eşq qəzəllərinin şairidir. Bu qəzəllərin bəziləri bu topluda tərcümə olunub.

Fəxrəddin İraqi

Fəxrəddin İraqi (v. 1289) radikal eşq yolunun korifeylərindən olub. O, İranın qərbindəki Həmədan şəhərindən idi. Mövlana Cəlaləddin Ruminin müasiri olan Fəxrəddin İraqi radikal eşq yolunun mistik təlimini Əndəlüs sufi filosofu İbn Ərəbinin yüksək metafizikası ilə birləşdirən bir nəzəriyyə yaratdı. Onun Ləmə'at (ingiliscədə "Divine Flashes" – "İlahi qığılcımlar") əsəri bütün fars dünyasında çox sevilən əsər olub. Bu əsərə bir çox şərhələr yazılıb. Onun əsərlərində Məşuqa emosional tərzdə, ən gözəl sözlərlə müraciət edilirdi: "Sən mənim həyatım və ruhumsan. Sən olmadıqda nəfəsim tutulur".

O, ilahi eşqin insanlar arasında necə təzahür etdiyini nəzəri cəhətdən izah edirdi. Cinsiyyət baxımından mühüm olanı budur ki, İraqi Allahın həm kişi, həm də qadın formasında təzahürünü qəbul edirdi. Allah həm "Adəm"də, həm də "Həvva"da təcəlli edə bilər.

İraqinin radikal eşqinin Üçlüklə əlaqəli izahı da maraq doğurur; bu üçlük – Aşiq, Məşuq (ə) və Eşqdir ki, birlikdə Allahı bildirir.

Hafiz

Şirazlı Xoca Şəmsəddin Məhəmməd Hafizin (v. 1390) "Divan-i Hafiz" şeir toplusu İslam tarixində ən geniş yayılmış mətnlərdən biri hesab olunur. Hafiz qeyri-müəyyən ruhi durumun, həzz və ruhani məstliyin böyük ustasıdır. Onun "Hafiz" adlandırılması Quranı əzbər bilməsindən irəli gəlir. Bu fakt da aşıqla Müqəddəs Kitab arasındakı qırılmaz əlaqəyə dəlalət edir. Heç bir şair ehtiraslı bir eşqə bu dünyada, bu məqamda çatmaq yolunda Hafiz qədər məqsədyönlü olmamışdır. Hafiz dini riyakarlığa nifrət edir, mömin görsənmək naminə ibadət edənləri lağa qoyurdu. O, Allaha gedən yolu öz qəlbində axtaran, ilahi eşqi dünyəvi sevgilinin simasında görən bir aşıqdir:

O Gözəli bir qızılgül kimi
bağrıma basdım
Əlimdəki şərabdən məst olmuşdum
Yanımdakı bu Gözəl
dünyaya Sultan,
İnsanlar hamısı onun köləsi idi.

Hafiz eşqə Tanrı əmanəti kimi baxır. Eşq, eyni zamanda, Allahın varlıqlarda təcəllisi və Onun ilahi mahiyyətinin xatırlanmasıdır:

Eşitdim ki, bu dünyada eşq melodiyasından
daha gözəl bir şey yoxdur,
Eşq du dövr edən Kainatda
bizə verilən əmanətdir.

Fərid əd-Din Əttar

Fərid əd-Din Əttar (v. 1221) da Xorasandan çıxmış, bugünkü İranın zəngin mənəvi ənənələrindən qaynaqlanmış böyük sənətkardır. Onun poeziya və sufi düşüncəsini radikal eşq yolunda bir araya gətirməkdə müstəsna dərin təsiri olub.

Onun "Məntiq ət-tayr" ("Quşların söhbəti") əsəri bir dəstə quşun Allahı görmək arzusunu əks etdirən mistik alleqoriyadır. Bir çox xalqların mifik düşüncəsində ruhun

rəmzi olan quşların bu əsərdə səyahəti fərdi deyil, kollektiv bir səyahətdir. Uzun-uzadı səyahətin zirvəsinə çatdıqda, quşlar İlahi sevgili olaraq özlərinin əksini tapırlar. Həqiqətən də, hədisdə deyildiyi kimi, Allahı tanımaq üçün əvvəlcə özümüzü tanımalıyıq. Lakin quşlar heyrət və şübhə içindədirlər və bəlkə də özlərini belə uca məqama layiq görmürlər. Onlar qarşılarında aydın bir yolun olmadığından şikayət edirlər. Və Əttar deyir: "Eşq yolunda atdığımız ilk addımda yol ayaqlarımızın altından görünməyə başlayar". Bəlkə də bu, elə belə də olmalıdır: biz addımı atmalıyıq.

Əttarın əfsanəsində ruhun quşları tək deyil, bir yerdə uçurlar. Mən də sizləri bu eşq yoluna qoşulmağa dəvət edirəm. Ümid edirəm ki, bu şeirlərdə İslam ənənəsinin dərin və təsirli radikal eşq ideyasında öz ruhunuzun gözəlliyini əks etdirən bir güzgü tapacaqsınız. Baxın! Bu, eşqdır – onunla göylərə doğru uçaq...

QAYNAQ:

Safi, Omid. (2018). *Radical Love: Teachings from Islamic Mystical Tradition*. Nyu Heven-London: Yale University Press

Omid Safi. Radical Love: Teachings from Islamic Mystical Tradition

*Translated from English: AIDA GASIMOVA***

Abstract

*Omid Safi is a professor of Islamic studies at Duke University in the United States. His work has attracted attention with the university nominating him for its "Professor of the Year" award ten times. Umid Safi has written and published a number of books on Islam in general and Sufism in particular, based on medieval sources. His book, *Memories of Muhammad*, a biography of the Islamic prophet, was well-received by readers and won the *Spirituality and Practice Award* (2009).*

*His most recent book, *Radical Love: Teachings from Islamic Mystical Tradition*, explores the central concept of divine love in Sufism and Islamic spirituality in general, presenting profound mystical insights for a contemporary audience.*

Umid Safi is a frequent guest on the "New York Times", "Newsweek", "Washington Post", "Al-Jazeera", PBS, NPR, NBC, BBC, CNN, and other media platforms as an expert on Islam. His talks, titled "Sufi Heart", are broadcast on the "Be Here Now" network. He teaches online classes on topics such as Rumi and the mystical layers of the Quran through the "Illuminated Courses" platform, and organizes spiritually oriented meditation trips and workshops for the general public, called "Illuminated Tours". Since 2002, he has been traveling to Turkey, Morocco, Andalusia, and other countries. These trips have become spiritual journeys attended by more than two thousand enthusiasts from more than twenty countries.

Keywords: *Umid Safi, "Radical love", mystical traditions.*

** Doctor of Philology, Professor; Baku State University, Faculty of Oriental Studies; gasimovaaida@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6358-2966

**Умид Сафи. Радикальная любовь:
исследование исламских мистических традиций**

Переведено с английского: **АИДА КАСИМОВА***

Резюме

Умид Сафи – профессор исламоведения в университете Дьюка в США. Его работы привлекли внимание, и университет десять раз номинировал его на премию «Профессор года». Умид Сафи написал и опубликовал ряд книг об исламе в целом и суфизме в частности, основанных на средневековых источниках. Его книга «Воспоминания о Мухаммеде», биография исламского пророка, была хорошо принята читателями и получила премию в области духовности и практики (2009).

Его последняя книга, «Радикальная любовь: исследование исламских мистических традиций», исследует центральную концепцию божественной любви в суфизме и исламской духовности в целом, представляя глубокие мистические идеи для современной аудитории.

Умид Сафи часто выступает в качестве эксперта по исламу на таких медиаплатформах, как «New York Times», «Newsweek», «Washington Post», «Al-Jazeera», PBS, NPR, NBC, BBC, CNN и других. Его выступления под названием «Суфийское сердце» транслируются на канале «Be Here Now». Он преподает онлайн-курсы по таким темам, как Руми и мистические пласты Корана, на платформе «Illuminated Courses», а также организует духовно-ориентированные медитативные поездки и семинары для широкой публики, называемые «Illuminated Tours». С 2002 года он путешествовал по Турции, Марокко, Андалусии и другим странам. Эти поездки превратились в духовные путешествия, в которых приняли участие более двух тысяч энтузиастов из более чем двадцати стран.

Ключевые слова: Умид Сафи, «Радикальная любовь», мистические традиции.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.12.2025
Çapa qəbul tarixi: 25.12.2025
Çap olunma tarixi: 28.01.2026

* Доктор филологических наук, профессор; Бакинский государственный университет, Факультет востоковедения; gasimovaaida@gmail.com ORCID: 0000-0001-6358-2966.